

מנשה המלך קוים לתקופתו, מעשיו ואישיותו

הרב אוריאל טויטו

חבוא

מנשה מלך יהודה הוא חוליה חשובה ביותר בשרשרת המלכים שהביאו לחורבן הבית ולגלות יהודה. הוא מלך חמישים וחמש שנה, יותר מכל מלך אחר ביהודה ובישראל. הוא אף הרשיע יותר מכל המלכים שהיו לפניו, ונראה כי רק אמון בנו הרשיע יותר ממנו. חטאיו השאירו רושם על האומה גם אחרי מותו, ובימיו נגזרה גזירת גלות על מלכות יהודה.

למרות כל זאת מקדיש לו התנ"ך פסוקים בודדים בלבד. בספר מלכים מוקדשים לו שמונה עשר פסוקים בלבד. בדברי הימים מוקדשים לעניינו עשרים פסוקים בלבד. לשם השוואה נזכיר כי לאחאב שמלך פחות ממחצית ימי מלכותו של מנשה, עשרים ושתים שנה, מקדיש מחבר ספר מלכים חמישה פרקים. בסיפור קורותיו של מנשה בולט השוני בין ספר מלכים ה'קצרן' לבין דברי הימים המוסיף על המסופר במלכים את סיפור שבייתו של מנשה ותשובתו. הנביאים שנבאו בתקופתו, יואל נחום ותבקוק (על פי סדר עולם רבה) לא מזכירים את שמו. מי הוא מנשה? מה היו מעשיו? מה היו מניעיו?

ננסה במאמר זה לבחון הבטים באישיותו במדיניותו ובהערכת חכמינו את מנשה מלך יהודה.

ספר מלכים חול דברי הימים

להלן זה לעומת זה הסיפור בספר מלכים והסיפור בספר דברי הימים:

דברי הימים ב פרק לג

מלכים ב פרק כא

(א) בן שתים עשרה שנה מנשה במלכו וחמשים וחמש שנה מלך בירושלים.	(א) בן שתים עשרה שנה מנשה במלכו וחמשים וחמש שנה מלך בירושלים ושם אמו חפצי בה.
(ב) ויעש הרע בעיני ה' כתועבות הגוים אשר הוריש ה' מפני בני ישראל.	(ב) ויעש הרע בעיני ה' כתועבת הגוים אשר הוריש ה' מפני בני ישראל.
(ג) וישב ויבן את הבמות אשר נתן יחזקיהו אביו ויקם מזבחות לבעלים ויעש אשרות	(ג) וישב ויבן את הבמות אשר אבד חזקיהו אביו ויקם מזבחת לבעל ויעש אשרה כאשר

1. ההבדלים שבין ספר מלכים וספר דברי הימים הם סוגיה בפני עצמה שאינה נוגעת לסיפורי מנשה דוקא, והיא אינה כלולה במסגרת חיבור זה העוסק במנשה המלך.

	<p>(טז) וגם דם נקי שפך מנשה הרבה מאד עד אשר מלא את ירושלים פה לפה לבד מחטאתו אשר החטיא את יהודה לעשות הרע בעיני ה'.</p>
<p>(יז) ויבא ה' עליהם את שרי הצבא אשר למלך אשור וילכדו את מנשה בחמים ויאסרהו בנחשתים ויוליכוהו בבלה.</p>	
<p>(יח) וכהצר לו חלה את פני ה' אלהיו ויכנע מאד מלפני אלהי אבתיו.</p>	
<p>(יט) ויתפלל אליו ויעתר לו וישמע תחנונו וישיבהו ירושלים למלכותו וידע מנשה כי ה' הוא האלהים.</p>	
<p>(כ) ואחרי כן בנה חומה חיצונה לעיר דויד מערבה לגיחון בנחל ולבוא בשער הרגים וסבב לעפל ויגביהה מאד וישם שרי חיל בכל הערים הבצרות ביהודה.</p>	
<p>(כא) ויסר את אלהי הנכר ואת הסמל מבית ה' וכל המזבחות אשר בנה בהר בית ה' ובירושלם וישלך חוצה לעיר.</p>	
<p>(כב) ויכן ויבן את מזבח ה' ויזבח עליו זבחי שלמים ותודה ויאמר ליהודה לעבוד את ה' אלהי ישראל.</p>	
<p>(כג) אבל עוד העם זבחים בכמות רק לה' אלהיהם.</p>	
<p>(כד) ויתר דברי מנשה וכל אשר עשה וחטאתו אשר חטא הלא הם כתובים על ספר דברי הימים למלכי יהודה.</p>	
<p>(כה) ותפלתו והעתר לו וכל חטאתו ומעלו והמקמות אשר בנה בהם במות והעמיד האשרים והפסלים לפני הכנעו הנם כתובים על דברי חוזי.</p>	
<p>(כז) וישכב מנשה עם אבתיו ויקברהו ביתו וימלך אמון בנו תחתיו.</p>	<p>(כז) וישכב מנשה עם אבתיו ויקבר בגן ביתו בגן עזא וימלך אמון בנו תחתיו.</p>

כאמור אין בכוונתנו לטפל בהבדלים בין שני הספרים. נציין רק שני הבדלים בולטים:
א. בספר מלכים מובאת באריכות נבואת הפורענות על מנשה ויהודה, והיא נעדרת מספר דברי הימים.

ב. בספר דברי הימים מסופר סיפור שבייתו ותשובתו וחזרתו למלכות של מנשה. כל זה נעדר מספר מלכים.

האם יש קשר מגמתי בין שני ההבדלים הללו? יתכן וההבדלים נובעים ממגמתם השונה של הספרים וזמן חיבורם. ספר מלכים הוא ספר נבואי שנכתב על ידי ירמיהו לפני החורבן ומסרתו הייתה הדגשת הפורענות המשמשת ובאה כדי לעורר לתשובה, בעוד שספר דברי הימים אינו ספר נבואי אלא ספר העוסק בשושלת בית דוד ונכתב בתחילת תקופת בית שני ומסרתו לעודד את העם להראות את כוחה של התשובה. ועיין עוד בפרק 8 ואין כאן המקום להאריך.

הרקע ההיסטורי של תקופתו

מקום מרכזי בעצוב תקופתו של מנשה תפסה ממלכת אשור. הדים להשפעתה, מדיניותה וליחסים עמה אנו מוצאים במהלכי מלכי ישראל ויהודה שבאו בקשר עמה ונשתעבדו לה. כבר אחאב מלך ישראל הרגיש בעוצמתה של אשור ובסכנה הגדול הכרוכה בעלייתה, והשקיע מאמצים רבים בבלימת מגמה זו.² זקנו של מנשה, אחז מלך יהודה, היה כפוף לאשור³ ואף ביקש ממלך אשור (תגלת פלאסר) לבוא לעזרתו בשעה שהותקף בידי ארם וישראל.⁴ אחז הותיר אחריו ממלכה משועבדת לאשור, קרועה ומדולדלת. "בימיו ירדה ממלכת יהודה לשפל שלא היה לה כמותו שנים רבות. יהודה הותקפה מכל עבריה... נראה שמצב יהודה בימיו מתואר בנבואת ישעיהו, הפותחת את ספרו, באומרו: ארצכם שממה, עריכם שרופות אש, אדמתכם בנגדכם זרים אוכלים אותה ושממה כמהפכת זרים".⁵ חזקיהו ירש את מעמדו של אביו כמלך

2. על מלחמותיו של אחאב באשור מסופר בתנ"ך רק ברמו. עיין במלכים א כ, כו-לד בסיפור מלחמת אחאב בארם ושביית בן הדד ושחרורו וכריתת הברית בין ישראל ובין ארם: "ויאמר אליו הערים אשר לקח אבי מאת אבך אשיב וחוצות תשים לך בדמשק כאשר שם אבי בשומרון, ואני בברית אשלחך. ויכרות לו ברית וישלח"ו" (שם לד). התנ"ך אינו מספר מה מטרת ברית זו ומה עלה בגורלה. השערות שונות העלו החוקרים בעניין זה: עיין אנ' עברית כרך ב בערך "אחאב", ההיסטוריה הצבאית של ארץ ישראל בתקופת המקרא עמ' 246-250. אחאב עמד בראש ברית צבאית ישראל-ארם שאליה הצטרפו עמים אחרים. מטרת הברית היתה לבלום את התקדמות האשורים והיא נחלה הצלחה בקרב קרקר. וכך מסכם א. מלמט (ההיסטוריה הצבאית של ארץ ישראל עמ' 250): "מתקבל על הדעת שאחאב היה אחד מן היוזמים של ברית המכוננת נגד אשור ודבר זה מעיד על תבונתו הפוליטית המרחיקה ראות של מלך ישראל, שהעריך כראוי את חומרת השעה נוכח הסכנה האשורית. יש רק לתמוה על שאין המקרא מזכיר את מלחמת קרקר, המאורע החשוב ביותר מבחינה מדינית בימי אחאב, שאולי קבע את גורלה של ממלכת ישראל ליותר ממאה שנה".

3. דעת מקרא, מלכים ב טו, בסיכום הפרשה. ח. רביב, מבית אב לממלכה - ישראל בתקופת המקרא עמ' 219-222.

4. מלכים ב, טז; ישעיהו ז; דברי הימים ב, כח. עוד על יחסי אחז ואשור עיין: אנ' מקראית, כרך א, בערך "אחז". ובקיצור: ח. רביב, החברה בממלכת ישראל ויהודה עמ' 167-168.

5. דעת מקרא מלכים ב, יז סיכום הפרשה.

ווסאל⁶, שיקם את הממלכה, חיזק את מעמדה הצבאי והמדיני "וימרוד במלך אשור ולא עבדו"⁷. המרד לא צלח ולמרות הנס שארע בשערי ירושלים ומפלת סנחריב, נשארה יהודה משועבדת לאשור וחזקיהו נשאר כמלך ווסאל. מנשה עלה למלוכה כממשיכו של אביו. בימיו גברה תלותה של יהודה באשור. מנשה היה בן זמנם של שני המלכים האשוריים הגדולים: אסרחדון בן סנחריב ואשורבנפיל יורשו. מכתובות אשוריות ניתן ללמוד על מס שהעלה מנשה למלכי אשור ועל השתתפות צבא יהודה במלחמות אשור⁸. בימיו הגיעה האימפריה האשורית לקצה גבול התפשטותה עם כבוש מצרים על ידי אשור. עם זאת בתקופה זו היו מרידות רבות נגד אשור. יתכן כי סיפור שביית מנשה בידי שרי אשור מלמד כי אף מנשה השתתף באחת מן המרידות⁹ או שנחשד על ידי אשור בשותפות כזו¹⁰. מכל מקום לנוכחותה הצבאית של אשור היתה השפעה רבה על מדיניותו של מנשה. בנוסף, לנסיגות של אשור לכבוש את מצרים, בתקופת מנשה, היתה השפעה על התנהגותו של מנשה ועל יחס האשורים אליו. יתכן כי השבתו למלוכתו, לאחר שנשבה, באה כדי לקרב את יהודה לאשור ולמנוע את הצטרפותה לצד מצרים¹¹. מסתבר כי השפעתם של האשורים לא הצטמצמה רק לתחום הצבאי, אלא הגיעה אף לתחומי המסחר והכלכלה ואף לתחום האמונות, והעבודה זרה שהכניס מנשה לממלכת יהודה. עבודת השמים, אותה עבד מנשה, הייתה מיוחדת לאשור ולבבל ויובאה משם ליהודה על ידי מנשה¹².

עובדה מעניינת היא שספר מלכים מתעלם לחלוטין מיחסי מנשה וממלכת יהודה בימיו עם ממלכת אשור. אפילו סיפור שבייתו של מנשה בידי האשורים וחזרתו למלוכתו לא מוזכר בו כלל.

תקופת מלכותו

"בן שנים עשרה שנה מנשה במלכו וחמישים וחמש שנה מלך בירושלים"¹³. מנשה האריך למלוך יותר מכל מלך אחר ביהודה ובישראל ואף הרשיע יותר מכל המלכים שהיו לפניו. תקופת מלכותו ניתנת לחלוקה לשלוש תקופות משנה:

6. ה. רביב, מבית אב לממלכה עמ' 222, אנ' עברית כרך ז בערך "אשור".
7. מלך ווסאל - מלך שמשועבד למלך אחר ומעלה לו מס.
8. מלכים ב יח, ז. על יחסי חזקיהו עם אשור עיין עוד: ישעיהו לו-לח ודעת מקרא שם, ב. מור: מסע סנחריב לארץ יהודה, בתוך: ההיסטוריה הצבאית של ארץ ישראל, עמ' 286-295 אנ' מקראית כרך ג, בערך "חזקיהו".
9. ה. רביב, מבית אב לממלכה, עמ' 231-234. עוד על יחסי מנשה ואשור עיין: ה. רביב, ההיסטוריה של עם ישראל, עמ' 136, ושם עמ' 193-195. דברי הימים ב, לג סיפור שביית מנשה בידי שרי אשור ותשובתו וחזרתו למלוכתו, ובדעת מקרא שם.
10. ה. רביב, מבית אב לממלכה, עמ' 233.
11. דעת מקרא מלכים ב לג, יא.
12. ה. רביב, מבית אב לממלכה, עמ' 233.
13. דעת מקרא מלכים ב כא, ג.
14. מלכים ב כא, א.

התקופה הראשונה: בתקופה זו התמקד מנשה בהחדרת תרבות זרה ליהודה תוך ביטול המהפכה הדתית שהחל בה חזקיהו אביו. הוא שב לבנות את הבמות אשר איבד חזקיהו אביו, הקים מזבחות לבעל ולאשרה, העביר את בניו באש, העמיד צלם בהיכל, בנה מזבח לעבודה זרה בבית ה' ועוד כהנה וכהנה. החטאים לא הצטמצמו לבית המלוכה בלבד אלא משכו אחריהם את העם. מגמה זו של הפצת עבודה זרה בעם לא היתה כבדרך אגב אלא היוותה מדיניות מוצהרת: "ויתע מנשה את יהודה ויושבי ירושלים לעשות רע מן הגויים אשר השמיד ה' מפני בני ישראל"¹⁵.

מן הכתוב עולה כי חטאיו לא היו רק בתחום העבודה זרה אלא: "וגם דם נקי שפך מנשה הרבה מאוד עד אשר מלא את ירושלים פה לפה, לבד מחטאתו אשר החטיא את יהודה לעשות הרע בעיני ה'".¹⁶ פסוק זה מבחין בין שני חטאים: א. רצח ב. עבודה זרה. בכתוב עצמו לא נתבאר מהו הדם הנקי ששפך מנשה ומדוע שפך מנשה את הדם. מספר השערות נאמרו בענין זה:

א. הכתוב אינו מתאר מאורע מסוים אלא נורמת התנהגות בתקופת מלכות מנשה, על פיה חיי אדם היו מזולזלים מאוד, עד כי שפך המלך דם נקי רב ללא סיבה מוצדקת¹⁷. "ואפשר שלמעשי רצח אלה רמו גם ירמיהו בפתח ספרו: אכלה חרבתכם נביאכם כאריה משחית... גם בכנפיך נמצאו דם נפשות אביונים נקיים, לא במחתרת מצאתים כי על כל אלה"¹⁸.

ב. הכתוב רומז לדיכוי ביד חזקה של נסיון מרידה במנשה¹⁹. על פי פירוש זה יש כאן תאור מקוצר של מרידה במנשה ודיכוייה בידי מנשה על ידי שפך דם רב. אין בידינו כל עדות אחרת על נסיון מרידה כזה וכן לא ברור באיזה תקופה מחיי מנשה הוא התרחש ומה היו מניעיו. יתכן כי המרד התרחש על רקע כניעתו הגמורה של מנשה לאשור, או על רקע נסיון הכנסת העבודה זרה ליהודה. כמו כן יתכן כי מאורע זה התרחש בעת ששב למלכותו אחרי השבי, וניסה לבסס את מלכותו מחדש.

ג. הכתוב מתאר את תגובת המלך כלפי המתנגדים למדיניותו ובעיקר כלפי הנביאים שהוכיחו אותו. מנשה רדף את נביאי ה' ותלמידיהם, והרג בהם, מפני שהתנגדו למדיניות העבודה זרה שנקט. פירוש זה נתמך מסדר הפסוקים בספר מלכים כא: בתחילה מתוארים חטאי מנשה (ב-ט): עשית הרע בעיני ה', בנה את הבמות, הקים מזבחות לבעל, בנה מזבח לעבודה זרה בבית ה', הכניס פסל לבית ה', עבד לצבא השמים ועוד. אחר כך מתוארת תוכחת הנביאים (י-טו): "וידבר ה' ביד עבדיו הנביאים לאמור, לכן כה אמר ה' אלוקי ישראל הנני מביא רעה על ירושלים ויהודה אשר כל שומעה תצילנה שתי אוזניו" ואחר כך מתוארת תגובת מנשה לנבואות (טז): "וגם דם נקי שפך מנשה הרבה עד מאוד". על פי חז"ל במסכת יבמות מט, ב

15. דברי הימים ב לג, ט. ועיין עוד מלכים ב כא, ט.

16. מלכים ב כא, טז.

17. מלכים ב כא, טז ובדעת מקרא שם.

18. ירמיהו ב, ל-לד. ועיין דעת מקרא המוזכר בהערה 4.

19. ח. רביב, מבית אב לממלכה עמ' 232.

מנשה הרג את ישעיהו סבו. ומסתבר שנהג כך אף בשאר הנביאים, כדברי הר"י אברבנל: "וזכר שמלבד חטא עבודה זרה שעשה מנשה גם כן שפך דמים רבים, ואמרו חז"ל שהוא הרג את ישעיהו, וידמה שהיה הורג הנביאים המוכיחים אותו, כמו שהרגה איזבל את נביאי ה'".²⁰ אולי מסיבה זו לא כתבו הנביאים שבזמנו את שמו על נבואותיהם.

לא מן הנמנע שכל הפירושים אמת, וכי נבואת הנביאים הביאה לנסיון מרידה שדוכא ביד קשה. מכל מקום חטא זה של מנשה נחשב כחמור ביותר, ועל שפיכות דמים זו נחתם דינה של ירושלים ויהודה לגלות, ככתוב: "אך על פי ה' הייתה ביהודה להסיר מעל פניו, בחטאות מנשה ככל אשר עשה. וגם דם נקי אשר שפך וימלא את ירושלים דם נקי ולא אבה ה' לסלוח".²¹

שתי התקופות הנוספות ממלכותו של מנשה אינם מוזכרות כלל בספר מלכים. אולם בדברי הימים לג ניתן להבחין בהן:

התקופה השנייה: תקופה זו מתוארת בשלושה פסוקים בלבד:

"ויבא ה' עליהם את שרי הצבא אשר למלך אשור וילכדו את מנשה בחחים ויאסרוהו בנחושתיים ויוליכוהו בבלה. וכהצר לו חלה את פני ה' אלוקיו ויכנע מאוד מלפני אלוקי אבותיו. ויתפלל אליו ויעתר לו וישמע תחינתו וישיבהו ירושלים למלכותו וידע מנשה כי ה' הוא האלוקים".²²

בפסוקים אלה רב הסתום על הגלוי וקשה לדעת בבירור מהם הגורמים למאורע המתואר כאן. יתכן כי מנשה עצמו היה שותף למרידה נגד אשור. בתקופת מנשה סיים אסרחדון מלך אשור את כיבוש מצרים, אך מיד כשחזר ממצרים לארצו פרץ שוב מרד במצרים. יתכן כי מנשה הצטרף למצרים במרידה זו או לפחות נחשד על ידי האשורים בהצטרפות למרד מפני קשריו עם המצרים.²³

אפשרות נוספת היא שמנשה השתתף במרידת הבבלים באשור. אסרחדון חלק את האימפריה האשורית בין אשורבנפל לבין אחיו של זה מצד אמו שמש-שום-אוכין שקבל את מלכות בבל. זה האחרון התמרמר על נחיתות מעמדו ובין שני האחים פרצה מלחמה שהסתיימה בשנת 648 לפנה"ס בנצחון אשורבנפל. לצורך דיכוי מרד זה שהה אשורבנפל בבבל בין השנים 648-652 לפנה"ס. יתכן כי מנשה הצטרף לשמש-שום-אוכין ולכן נענש ונשבה. תימוכין לסברה זו ניתן למצוא בפסוק יא בו מסופר כי מנשה הובל לבבל. יש לשער שהוא הובל לבבל בשנים בהם מלך אשור שהה בבבל לצורך דיכוי מרידת אחיו. אם נקבל סברא זו נוכל לקבוע כי מנשה הובא לבבל לכל המאוחר בשנת 648 לפנה"ס, שהם ארבעים שנה לאחר שעלה למלוכה, ולכל המוקדם בשנת 652 לפנה"ס שהם שלושים ושש שנים לאחר עלייתו למלוכה, שכן מנשה מלך

20. מלכים ב כא, יז. ועיין עוד במסכת סנהדרין קג שם דרשו חכמים את הפסוק "וגם דם נקי שפך מנשה הרבה מאוד" על הריגת ישעיהו הנביא.

21. מלכים ב כד, ג-ד.

22. דברי הימים ב לג, יא-יג.

23. ת. רביב, מבית אב לממלכה עמ' 234-231. דעת מקרא, דברי הימים ב לג הערה 26.

בין השנים 642-698 לפנה"ס²⁴. נמצא אם כן שהתקופה השלישית למלכותו, שבה שב בתשובה ושב למלכותו בירושלים לא עלתה על 19-15 שנה. אולם רבותינו בסדר עולם רבה (פרק כו) סוברים כי מנשה גלה ועשה תשובה בשנת 22 למלכותו, ולאחר שחזר בתשובה שב למלוך בירושלים עוד שלושים ושלוש שנים. לפי זה רוב ימיו היו בתשובה. על חוסר ההתאמה בין מספר השנים על פי חז"ל ומנין השנים על פי ההשערה כי מנשה הצטרף למרידת שמש-שום-אוכין יש להעיר את הערתו של האברבנל כי: "עם היות זה שאמרו במנשה (שעשה תשובה בשנת עשרים ושתים למלכותו) רחוק ובלתי מתיישב אצלי, ובאו עליו על צד הדרש והסמך ממה שאמר הכתוב במנשה: ויעש אשרה כאשר עשה אחאב, אמרו (סנהדרין קג) כאשר עשה אחאב עשה מנשה, אחאב עבד עבודה זרה כל ימי מלכותו שהיו עשרים ושתים שנה, כך מנשה עבדה עשרים ושתים שנה. ומבואר שאין זה פשוט הכתובים, כי אם שעשה אשרה כמו שעשה אחאב, והשווי והדמות הוא ממאמר האיכות ואינו מכמות הזמן ומספר השנים"²⁵.

למרות הערה זו של הר"י אברבנל, ניתן לזהות את מניינם של חכמים עם ההשערה הראשונה שהובאה לעיל כי מנשה השתתף במרד המצרי בימי אסרחדון, מרד שאכן התקיים קרוב לשנת עשרים ושתים למלכות מנשה²⁶.

כמה זמן ארך המרד וכמה זמן שהה מנשה בשבי אין לנו יודעים, אך מאופן הובלתו של מנשה לבבל כשהוא לכוד בחחים (מין טבעת באפו או בשפתיו) ואסור בנחושתיים נראה כי מנשה ניסה לברוח ולהתחמק מן המאסר. מה שמחזק את ההשערה כי מנשה אכן היה שותף במרד נגד אשור.

בסופה של תקופה זו "וכהצר לו חלה את פני ה' אלוקיו ויכנע מאוד מלפני אלוקי אבותיו". מנשה שב בתשובה, הקב"ה קיבל את תפילתו והשיבו למלכותו בירושלים.

התקופה השלישית: כאמור לעיל אורכה של תקופה זו אינו ברור דיו. תחילתה של התקופה בחזרה בתשובה ובחזרה למלכות בירושלים. המשכה בבניית חומה לירושלים, ארגון הממלכה מחדש, וכן חזרה מדרך העבודה זרה, הוצאת האלילים מבית ה', זביחת שלמים ותודה לה', והפניית יהודה לעבוד את ה' אלוקי ישראל.

המניעים לפעולותיו

כאמור במבוא, התנ"ך אינו מרחיב את הדיבור על מנשה ואינו מרבה לעסוק במניעיו. למעשה פרט לתשובתו, שבאה מתוך צרת השבי, אין פירוט למניעיו של מנשה²⁷. עובדה זו

24. ח. רביב, מבית אב למלוכה עמ' 231.

25. מלכים ב, כב.

26. על פי אנ' עברית כרך ז, בערך "אשור".

27. במקומות רבים התנ"ך אינו מסתפק בתיאור המעשים אלא מצרף אליהם הסברים שונים או מפרט את המניע הסמוי למעשים. עיין:

א. בראשית יח, יז-יט: "וה' אמר המכסה אני מאברהם אשר אני עושה" וכו'. פירוט המניע לגילוי עונשה של סדום לאברהם.

מתמיהה לאור חומרם הרבה של המעשים והיותם החותם שהכריע את יהודה וירושלים לכף חובה.

מסתבר כי מעשיו של מנשה בתקופת מלכותו השלישית (עיין לעיל) נובעים משבייתו בידי אשור וחזרתו בתשובה, וכי מניעו של מנשה להצטרפותו למרד נגד אשור אינם מסופרים, מפני שאין בהם כדי להוסיף על הבנת אישיותו של מנשה, חטאיו ותקופתו²⁸. נמצא אם כן שעיקר שאלתנו בדבר מניעיו של מנשה מתייחסת לתקופה הראשונה של מלכותו בה הרבה לחטוא יותר מכל אשר היה לפניו. ובשאלה זו כבר קדמונו רבותינו²⁹ במסכת סנהדרין³⁰:

רב אשי מוקי אשלושה מלכים, אמר: למהר נפתח בחבריא (רש"י - נדרוש בחברינו - ירובעם אחאב ומנשה - שהיו תלמידי חכמים כמותנו ואין להם חלק לעתיד - לעוה"ב). אתא מנשה איתחזי ליה בחלמא. חברך וחברא דאביך קרית לן? מהיכא בעית למשריה המוציא (מהיכן צריך לבצוע פת כשמברכים עליו

ב. בראשית לו, כב: "ויאמר אליהם ראובן: אל תשפכו דם, השליכו אותו אל הבור הזה אשר במדבר ויד אל תשלו בו, למען הציל אותו מידם להשיבו אל אביו". פירוט המניע להצעת ראובן לזרוק את יוסף לבור.

ג. שמואל ב יז, יד: "ויאמר אבשלום וכל איש ישראל: טובה עצת חושי הארכי מעצת אחיתפלל, וה' צוה להפר את עצת אחיתפלל הטובה לבעבור הביא ה' אל אבשלום את הרעה". פירוט הטעם מדוע נתקבלה עצת חושי הארכי ונדחתה עצת אחיתפלל.

ד. שמואל ב כד, א: "ויוסף אף ה' לחרות בישראל ויסת את דוד בהם לאמור: לך מנה את ישראל ואת יהודה". פירוט למניע למנות את העם.

ה. מלכים ב יד, כה-כו: "הוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערב... כי ראה ה' את עוני ישראל מורה מאוד, ואפס עצור ואפס עוזב ואין עוזר לישראל, ולא דיבר ה' למחות את שם ישראל מתחת השמים, ויושעים ביד ירובעם בן יואש". פירוט הסיבה להצלחת ירובעם בן יואש במלחמותיו למרות היותו מלך רשע. ו. מלכים א יב, כו-כו: "ויאמר ירובעם בליבו: עתה תשוב הממלכה לבית דוד, אם יעלה העם הזה לעשות זבחים בבית ה' בירושלים ושב לב העם הזה אל אדוניהם אל רחבעם מלך יהודה והרגוני ושב אל רחבעם מלך יהודה". פירוט המניע לבניית העגלים על ידי ירובעם.

ז. אסתר ו, ו: "ויאמר המן בלבו: למי יחפוץ המלך לעשות יקר יותר ממני". פירוט המניע לבקשת הסוס והלבוש.

ועוד מקומות רבים אחרים. לאור זאת תמוה מדוע אין התנ"ך מגלה את המניע הסמוי של מנשה.

28. "הספק השלישי הוא, כי אם היה שכוון הנביא ירמיהו ע"ה במצות האלוקים לספר כל עניני המלכים וקורותיהם, למה אם כן לא סיפר עניניהם בשלמות כולם ונסתפק בספר קצתם והשמטת קצתם?" הר"י אברבנל, הקדמה לספרי נביאים ראשונים, הספק השלישי. ועיין בתשובתו בהקדמה לספר מלכים, החקירה השנייה. ובמסכת מגילה יד, א: "הרבה נביאים עמדו להם לישראל, כפלים כיצואי מצרים, אלא, נבואה שהוצרכה לדורות - נכתבה, ושלא הוצרכה - לא נכתבה".

29. פעמים רבות חכמים בגמרא או במדרשים משלימים פערים בכתוב על ידי מדרשי אגדה או נתינת טעם והסברת המניע למעשים המוזכרים בכתוב. עיין בראשית ד, ח: "ויאמר קין אל הבל אחיו, ויהי בהיותם בשדה ויקם קין על הבל אחיו ויהרגהו". ורש"י שם: "ויאמר קין - נכנס עמו בריב ומצה להתעולל עליו להורגו. ויש בזה מדרשי אגדה אך זה ישובו של מקרא". ועיין עוד: בראשית רבה, כב, ז. דוגמא נוספת לכך מצויה בספרה של נחמה ליבוביץ, עיונים חדשים בספר בראשית, פרשת וירא, ו "אלוקים יראה לו השם לעולה בני".

המוציא)? אמר ליה (רב אשי): לא ידענא. אמר ליה: למשרי המוציא לא גמירת וחברא קרית לן (לבצוע המוציא לא למדת וחברים קראת לנו)? אמר ליה: גמרא מיהא גמור ולמחר דרישנא לה משמך בפירקא. אמר ליה: מהיכי דקריס בישולא (רש"י - ממקום שנקרמים פניה של פת התנור). אמר ליה: מאחר דחכימת כולי האי מאי טעמא קא פלחתו לעבודה זרה (מאחר והחכמת כל כך מדוע עבדת עבודה זרה)? אמר ליה: אי הוית התם הוית נקיטת בשיפולי גלימא בשינג ורהטת אבתראי (רש"י - אילו היית איתנו היית מגביה שפת חלוקך מבין רגליך כדי שתהא קל לרוץ, והיית רץ מפני יצר עבודה זרה שהיה שולט)³¹.

הגמרא שמה בפי מנשה הסבר למעשיו. ריצתו אחר העבודה זרה הייתה מחמת "יצר העבודה זרה שהיה שולט"³². יצר עבודה זרה זה, לא נתברר מה טיבו. יתכן שכוונת הגמרא לומר שאת מעשה מנשה יש לפרש על רקע תקופתו שהייתה שטופה בעבודה זרה³³, או כיצר שהיה קיים באדם בימי מנשה שמשך את האדם לעבוד עבודה זרה. יצר זה המשיך להתקיים עד שחכמים גזרו עליו ובטלוהו, כמסופר במסכת יומא³⁴.

צד נוסף המושך את לב האדם לעבודה זרה הוא הפריצות המינית. עבודת הבעלים והאשרות, אותם עבד מנשה בדביקות, היתה מלווה בזנות ופריצות גדולה³⁵. במקדשי האלים היו מכהנות קדישות והעבודה הייתה כרוכה בפעילות מינית. בנוסף לכך, עצם קבלת עול העבודה זרה שחרר את האדם מעול איסורי העריות שבתורה. כבר חז"ל עמדו על הקשר שבין העבודה זרה והפריצות המינית באומרם: "אמר רב יהודה אמר רב: יודעין היו ישראל בעבודה זרה שאין בה ממש, ולא עבדו עבודה זרה אלא להתיר להם עריות בפרהסיא"³⁶. סברא זו נתמכת בדברי חז"ל כי "אחו התיר את הערוה, מנשה בא על אחותו, אמון בא על אמו"³⁷. וכן במובא בספר החיצוני חזון ברוך, א: "כי (מנשה) הרבה להרשיע ויהרוג את הצדיקים ויסלף את המשפט ודם נקי שפך

31. ביאור ארוך ומפורט לאגדה זו מובא בנצח ישראל, פרק ג.

32. בעניין יצר העבודה זרה עיין: א. מהר"ל, גור אריה, בראשית פרק ו אות כב: "יש יצר הרע לעריות ויש יצר הרע לעבודה זרה" וכו'. ב. יומא סט, ב: "תרי יצרא הוו: יצרא דעבודה זרה ויצרא דעריות". ג. שיר השירים רבה ז, ח. ד. מהר"ל, נתיבות עולם, נתיב כח היצר א ובנתיב העבודה ו. ה. מהר"ל נתיבות עולם, נתיב הלשון, פ"ו: "ואלו שני היצר הרע הם כנגד הגוף והנפש... כי מצד הגוף נוטה האדם אל הערוה שהוא מתאוה לו, ומצד הנפש נוטה האדם לעבודה זרה... ואלו שני חטאים ראשי החטאים". ו. מהר"ל, דרך חיים, פרק ב משנה ב.

33. דעת מקרא דברי הימים פרק לג הערה 45.

34. סט, ב; בשעה שגזרו עליו "נפק אתא כי גוריא דנורא מבית קדשי הקדשים (יצא גור אריות של אש מבית קדשי הקדשים). אמר להו נביא לישראל: היינו יצרא דעבודה זרה " (שם). סימול יצר העבודה זרה בגור אריות העשוי מאש בא להמחיש את עוצמתו של יצר זה, שהוא ארי העשוי מאש הנלחם נגד האדם שהוא בשר ודם.

35. על הבעל כאל הפירון עיין: אנ' עברית, כרך ט, בערך: "בעל".

36. סנהדרין סג, ב.

37. סנהדרין קג, ב.

ונשים בעולות (=נשואות) טימא בחזקה³⁸. סיבה זו היוותה גורם מכריע בהתפשטותה של העבודה זרה ביהודה ובישראל, ואפילו מלכים צדיקים חזקיהו וכיאשיהו התקשו להתמודד עמה, כדברי האברבנל: "בני יהודה היו עובדים עבודה זרה בימי מלכיהם, פעמים בפרסום גדול כאשר המלכים היו כמותם, ופעמים בסתר, כאשר המלכים היו טובים שהיו מונעים ובוזרים העבודה זרה מהארץ. ואם היו בימי המלכים הצדיקים אנשים רבים אנשי חיל יראי אלוקים, היו גם כן ביניהם רבים מעמי הארץ עובדים הבעל והאשרה ושאר עבודה זרה"³⁹.

הקושי בהסבר זה, של הגררות אחר התאוות והיצרים, הוא האמור על חטאי מנשה: "הרבה לעשות הרע בעיני ה' להכעיס"⁴⁰. ואף בגמרא עמדו על נקודה זו ואמרו: "אמון בא על אמו, שנאמר: 'כי הוא אמון הרבה אשמה'. רבי יוחנן ור"א, חד אמר: שרף את התורה. וחד אמר: שבא על אמו. אמרה לו אמו: כלום יש לך הנאה ממקום שיצאת ממנו? אמר לה: כלום אני עושה אלא להכעיס את בוראי"⁴¹. אמנם דברי הגמרא נאמרו על אמון, בנו של מנשה, אך יש לראות בהם הערכה אף למעשי מנשה שאמון המשיכם באדיקות רבה. אין כאן עבודה זרה מחמת כניעה ליצר אלא עבודה זרה כדי למרוד בריבונו של עולם.

חדוע רצה מנשה למרוד ולהכעיס?

נראה כי סיבת הדבר נעוצה בפסוק: "וישב ויבן את הבמות אשר אבד חזקיהו אביו"⁴². כבר יהודה קיל, מפרש ספרי מלכים ודברי הימים בסדרת דעת מקרא, מעיר בפירושו כי "מעשה מנשה עצמו ערוכים על דרך הניגוד למעשי אביו. אביו צדיק גמור והוא רשע. ומעשיו אף עלו בחומרם על מעשי אחו, אביו זקנו, שגם הם ערוכים על דרך הניגוד למעשי יותם אביו הצדיק"⁴³. יהודה קיל הרגיש בהקבלה הניגודית שבין מעשה האבות למעשי הבנים אך לא תלה את הדבר אחד בשני. לדעתנו, הקיצוניות בה נקטו הבנים היא תגובה לקיצוניות בה הלכו ההורים. לעיתים חינוך לוחץ ומכוון יתר על המידה ויצירת ציפיות גדולות מן המתחנך משיג תוצאות הפוכות ויוצר אצל המתחנך רצון לפרוק עול ולעשות ההפך מן החינוך שכפו עליו⁴⁴. וכך שנו רבותינו במסכת ברכות:

"אמר רב המנונא: מאי דכתיב: מי כהחכם ומי יודע פשר דבר? מי כהקדוש ברוך הוא שיודע לעשות פשרה בין שני צדיקים, בין חזקיהו לישיהו. חזקיהו

38. פרשה סד ב, מהדרת א. כהנא עמ' שצו-שצו. הובא בדעת מקרא דברי הימים ב פרק לג הערה 43.

39. על מלכים ב, כג.

40. מלכים ב, כא, ו דברי הימים ב לג, ו: "הרבה לעשות הרע בעיני ה' להכעיסו".

41. מנהדרין קג, ב.

42. מלכים ב, כא, ג; דברי הימים ב לג, ג.

43. מלכים ב, כא סיכום ענין מנשה. וכן דברי הימים ב, לג.

44. כדוגמא לכך נביא את נח שבעת לידתו נקבע קו חינוכו והציפיות ממנו: "ויקרא את שמו נח לאמור: זה ינחמנו ממעשנו ומעצבון ידינו, מן האדמה אשר אררה ה'" (בראשית ה כט). סופו של נח כשיכור המתגולל בתוך אהלו הוא התפרצות הניגודיות שבין אישיותו של נח ובין הציפיות הרמות שכפו עליו בדרך חינוכו.

45. קהלת ת.

אמר: ליתי ישעיהו גבאי, דהכי אשכחן באליהו דאול לגבי אחאב". ישעיהו אמר: ליתי חזקיהו גבאי, דהכי אשכחן ביהורם בן אחאב דאול לגבי אלישע. מה עשה הקדוש ברוך הוא - הביא יסורים על חזקיהו, ואמר לו לישעיהו: לך ובקר את החולה: שנאמר: בימים ההם חלה חזקיהו למות ויבא אליו ישעיהו בן אמוץ הנביא ויאמר אליו: כה אמר ה' (צבאות) צו לביתך כי מת אתה ולא תחיה וגו'". מאי כי מת אתה ולא תחיה - מת אתה - בעולם הזה, ולא תחיה - לעולם הבא. אמר ליה: מאי כולי האי? אמר ליה: משום דלא עסקת בפריה ורביה. אמר ליה: משום דחזאי לי ברוח הקדש דנפקי מינאי בנין דלא מעלו. אמר ליה: בהדי כבשי דרחמנא למה לך? מאי דמפקדת איבעי לך למעבד, ומה דניחא קמיה קודשא בריך הוא - לעביד. אמר ליה: השתא הב לי ברתך, אפשר דגרמא זכותא דידי ודידך ונפקי מנאי בנין דמעלו. אמר ליה: כבר נגזרה עליך גזירה. אמר ליה: בן אמוץ, כלה נבואתך וצאו כך מקובלני מבית אבי אבא - אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים. אתמר נמי, רבי יוחנן ורבי (אליעזר)⁴⁶ דאמרי תרוייהו: אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים, שנאמר: הן יקטלני לו איחל⁴⁷ "50". "לסוף יב ליה ברתיה, נפק מיניה מנשה ורבשקה" וכו'.⁵¹

ובספרי ואתחנן פרשה לב:

"וכי עלתה על דעתך שחזקיה לימד תורה לכל ישראל ולמנשה בנו לא לימד תורה? אלא כל התלמוד שלמדוהו וכל עמל שעמל בו לא הועיל לו".

על פי האמור באגדות הנ"ל מנשה נולד מתוך צפיה שתועיל לו זכותו של חזקיהו ושל ישעיהו לשנות את הגזירה ולגדלו כצדיק. צפיה זו תורגמה לחינוך, תלמוד ועמל שהושקע במנשה כדי לכפות עליו את דרך אביו. את חונו של חזקיהו כי בניו יהיו "בני דלא מעלי" אין לפרש שנגזר עליהם משמים להיות רשעים שאם כן בטלה תורת שכר ועונש וכיצד מוכיחים הנביאים את מנשה שיחזור בתשובה וכבר נגזר עליו להיות רשע?⁵² נראה כי כוונת הדברים

46. שנאמר: מלכים א יח "וילך אליהו להראות אל אחאב".

47. מלכים ב כ; ישעיהו לח.

48. מסורת הש"ס: רבי אלעזר.

49. איוב יג.

50. י, א.

51. הגהת הב"ח שם, וכן בגירסת העין יעקב. ביאור מפורט על הגדה זו נמצא בספרו של הרא"ה קוק זצ"ל: עין אי"ה ברכות א, א.

52. "אל יעבור במחשבתך דבר זה שאומרים טפשי אומות העולם ורוב גולמי בני ישראל שהקב"ה גזור על האדם מתחלת ברייתו להיות צדיק או רשע, אין הדבר כן אלא כל אדם ראוי לו להיות צדיק כמשה רבינו או רשע כירבעם או חכם או סכל או רחמן או אכזרי או כילי או שוע וכן שאר כל הדעות, ואין לו מי שיכפהו ולא גזור עליו ולא מי שמושכו לאחד משני הדרכים אלא הוא מעצמו ומדעתו נוטה לאי זו דרך שירצה, הוא שירמיהו אמר מפי עלין לא תצא הרעות והטוב, כלומר אין הבורא גזור על האדם להיות טוב ולא להיות

היא שבניו של מנשה יהיו שונים באופיים מאביהם ונוטים לעיסוקים היכולים להביא לידי חטא ביתר קלות, מעין מה שאומרת הגמרא במסכת שבת: "האי מאן דבמאדים יהי גבר אשד דמא. אמר רבי אשי: אי אומנא, אי גנבא, אי טבחא, אי מוהלא"⁵³. הנטייה הטבעית היא לשפיכות דמים, אך חינוך נכון יכול להפוך גם אותה לחיובית. החינוך האינטנסיבי לתלמוד ולעמל שהשקיעו בו לא תאם לאישיותו של מנשה וגרר תגובת נגד חריפה.

סגירת מעגל ניתן לראות בדברי חז"ל כי מנשה הרג את ישעיהו סבו⁵⁴. מנשה לא הסתפק ב"סגירת חשבונות" עם אביו אלא "התחשבן" אף עם ישעיהו שהיה מעורב בקביעת דרך חינוכו. לדעתנו, ניתן לראות בהסבר זה את פירושם של הפסוקים: "אשר איבד חזקיהו אביו", הרבה לעשות הרע בעיני ה' להכעיס"⁵⁵. ואף אם הרחקנו לכת, מכל מקום נוכל לומר שיש בחטאי מנשה לא רק הגררות אחר התאוות אלא גם מימד של מרד.

חנשה ואחאב

"ויקם מזבח לבעל ויעש אשרה כאשר עשה אחאב מלך ישראל"⁵⁶

השוואת מנשה לאחאב בידי הכתוב פותחת פתח נרחב להבנת ענינו של מנשה, שקיצר בו הכתוב, מתוך אריכות הסיפור אצל אחאב. נקודת ההשוואה המוזכרת בפסוק היא עשית מזבחות לבעל ואשרות, כמתואר בסיפור מעשי אחאב:

אצל מנשה: ויקם מזבחות ויעש אשרה⁵⁷, ואצל אחאב: "ויקם מזבח לבעל, בית הבעל אשר בנה בשומרון. ויעש אחאב את האשרה"⁵⁸.

אך מעיון בפסוקים מתברר שאין זו נקודת השוויון היחידה ביניהם:

רע, וכיון שכן הוא נמצא זה החוטא הוא הפסיד את עצמו". רמב"ם הלכות תשובה ה, ב. ובהרחבה: עיין שם כל הפרק.

53. קנו, א. מי שנולד במזל מאדים יהיה גבר שופך דמים. אמר רב אשי: יעסוק בהקות דמים או שילסטם את הבריות ויהרגם או יהיה טבח או מוהל.

54. יבמות מט, ב: "מנשה הרג את ישעיהו. אמר רבא: מידן דיינייה וקטליה, אמר ליה, משה רבך אמר: (שמות לג) כי לא יראני האדם וחי, ואת אמרת: (ישעיהו ו) ואראה את ה' יושב על כסא רם ונשא! משה רבך אמר: (דברים ד) מי כה' אלהינו בכל קראנו אליו, ואת אמרת: (ישעיהו נה) דרשו ה' בהמצאו! משה רבך אמר: (שמות כג) את מספר ימיך אמלא, ואת אמרת: (מלכים ב, כ) והוספתי על ימיך חמש עשרה שנה! אמר ישעיהו: ידענא ביה דלא מקבל מה דאימא ליה, ואי אימא ליה אישויה מויד, אמר שם איבלע בארזא. אתויה לארזא ונסרוה, כי מטא להדי פומא נח נפשיה".

55. מלכים ב, כא.

56. מלכים ב, כא, ג.

57. מלכים א טז, לב-לג.

מנשה	אחאב
הרשיע יותר מכל המלכים שהיו לפניו. הוא הראשון במלכי יהודה שהקים מזבחות לבעל ועשה אשרה, עבד את צבא השמים והעביר את בניו באש ⁵⁸	"ויעש אחאב בן עומרי הרע בעיני ה' מכל אשר לפניו" ⁵⁹
"הרבה לעשות הרע בעיני ה' להכעיס" ⁶⁰	"ויוסף אחאב לעשות להכעיס את ה' אלוקי ישראל" ⁶¹
"וגם דם נקי שפך מנשה הרבה מאוד" ⁶²	"בהרוג איזבל את נביאי ה' " ⁶³ . סיפור הריגת נבות ⁶⁴ .
"ויכנע מאוד מלפני ה' אלוקי אבותיו" ⁶⁵	"ויהי כשמוע אחאב את הדברים האלה ויקרע בגדיו וישם שק על בשרו ויצום וישכב בשק ויהלך אט. ויהי דבר ה' אל אליהו התשבי לאמור: הראית כי נכנע אחאב מלפני ⁶⁶ ."
קבלת התשובה על ידי ה' והשבתו למלכותו: "ויעתר לו וישמע תחינתו וישבהו ירושלים למלכותו" ⁶⁷	קבלת התשובה על ידי ה' ודחית הרעה לימי בנו: "יען כי נכנע מפני לא אביא הרעה בימיו" ⁶⁸ .

גם רבותינו בגמרא הרחיבו את ההשוואה לאחאב הרבה מעבר לנקודת ההשוואה המוזכרת בפסוק:

58. "אומנם האריך מנשה למלוך, ומלך מספר שנים רב יותר מכל שאר מלכי יהודה וישראל ועם זאת הרשיע יותר מכולם" דעת מקרא, מלכים ב, כא סיכום הפרשה. מנשה הוא הראשון במלכי יהודה שנאמר בו במפורש שעבד לצבא השמים והקים מזבחות לבעל ועשה אשרה.
59. מלכים א טז, ל.
60. מלכים ב כא, ו.
61. מלכים א טז, לג.
62. מלכים ב כא, טז.
63. מלכים א יח, יג.
64. מלכים א, כא.
65. דברי הימים ב לג, יב.
66. מלכים א כא, כז-כט.
67. דברי הימים ב לג, יג.
68. מלכים א כא, כט. בדחיית הרעה לימי בנו יש ממד של הארכת מלכותו של אחאב, השווה להשבת מנשה למלכותו.

"ומה אלו חלק לעולם הבא אף מנשה אין לו חלק לעולם הבא... מנשה עשה תשובה לשלושים ושלוש שנים, דכתיב: בן שנים עשרה שנה מנשה במלכו וחמישים וחמש שנה מלך בירושלים ויעש אשרה כאשר עשה אחאב מלך ישראל. כמה מלך אחאב? עשרין ותרתין שנים, מנשה כמה מלך? חמישים וחמש, דל מנייהו עשרים ותרתין ופשו לה תלתין ותלת"⁶⁹.

מהשוואות אלו ומהדגשת הכתוב את השוויון שבין מנשה ואחאב ניתן להסיק כי השוויון ביניהם היה לא רק במעשים שעשו, אלא גם ב"תפקידים" שמלאו. את התפקיד שמילא אחאב בשרשרת המלכים שהביאה לחורבן השומרון ולגלות ממלכת ישראל, מלא מנשה בשרשרת המלכים שהביאה לחורבן יהודה. גם אחאב וגם מנשה עסקו רבות בהפצת העבודה זרה בישראל, כמדיניות מוצהרת, ובהחדרת נורמות התנהגות המקובלות אצל הגויים לתוך החברה בישראל. בימיהם התדרדרו הנורמות המוסריות, ולא רק האמוניות. רצת הפך לכלי שרת בידי המלך להשגת מטרתיו ומילוי תאוותיו. וחמור מזה, הם הצליחו להטמיע את ערכי הגויים בתחום המוסרי ובתחום האמוני-דתי ביהודה ובישראל עד שלא היה ניתן לעוקרם אלא על ידי גלות. לאחריותם הגדולה של מנשה ואחאב להידרדרות שהביאה לגלות ניתן ביטוי בדבר ה' ביד עבדיו הנביאים אל מנשה: "ונסיתי על ירושלים את קו שומרון ואת משקולת בית אחאב ומחיתי את ירושלים כאשר ימחה את הצלחת, מחה והפך על פיה"⁷⁰. חורבן השומרון וגלות ישראל מוזכרות בצמידות לחורבן בית אחאב כדי ללמד על הקשר שבין אחאב וגלות שומרון, ועל הדמיון שבין אחריות אחאב לגלות שומרון לבין אחריות מנשה לגלות יהודה. ברשימת החטאים שהביאה לחורבן שומרון⁷¹ תופסים מקום נכבד חטאים שהראשון לעשותם ולהפיצם בישראל היה אחאב, כגון: עבודת הבעל, עשית אשרה, בניית במות לעבודה זרה, עבודת צבא השמים ועוד. אחריותו של מנשה לחורבן יהודה כתובה במפורש: "אך על פי ה' היתה ביהודה להסיר מעל פניו, בחטאות מנשה ככל אשר עשה. וגם דם נקי אשר שפך וימלא את ירושלים דם נקי, ולא אבה לסלוח"⁷².

מן העולה מן הכתוב נראה כי בימיו של מנשה נגזרה גזירת הגלות על יהודה. מלבד נבואות קשות על החורבן, יש בסיפור דברי מנשה מעין סגירת מעגל היסטורית. בסיפור מוזכרת הבטחת ה' לדוד ולשלמה:

69. סנהדרין קב, ב-קג, א. השוואת הזמן שעבד אחאב עבודה זרה עם הזמן שעבד מנשה עבודה זרה זרה יכול להתפרש גם כהשוואת החטאים מבחינה מהותית הן בהזמרתם והן בתוצאותיהם.

70. מלכים ב כא, יג.

71. מלכים ב יז, ז-כג.

72. מלכים ב כד, ג-ד. עיין עוד במלכים ב כג כה-כו: "וכמוהו (כיאשיהו מלך יהודה) לא היה לפניו מלך אשר שב אל ה' בכל לבו ובכל נפשו ובכל מאודו ככל תורת משה, ואחריו לא קם כמוהו. אך לא שב ה' מחרון אפו הגדול אשר חרה אפו ביהודה על הכעסים אשר הכעיסו מנשה. ויאמר ה' גם את יהודה אסיר מעל פני כאשר הסירותי את ישראל" וכו'. חרון אפו של ה' ביהודה ובירושלים למרות התשובה ששב יאשיהו, אשר לא היה כמוהו, מלמדת כי אפילו יאשיהו לא הצליח לעקור מן העם את הנורמות המוסריות והאמוניות שהטמיע בו מנשה.

"אשר אמר ה' אל דוד ואל שלמה בנו: בבית הזה ובירושלים אשר בחרתי מכל שבטי ישראל אשים את שמי לעולם. ולא אוסיף להניד רגל ישראל מן האדמה אשר נתתי לאבותם, רק אם ישמרו לעשות ככל אשר ציוויתים ולכל התורה אשר ציווה אותם משה עבדי"⁷³.

וכנגדה נבואת החורבן:

"ומחיתי את ירושלים כאשר ימחה את הצלחת, מחה והפך על פיה. ונטשתי את שארית נחלתי ונתתים ביד אויביהם"⁷⁴.

פתיחת המעגל בימי דוד ושלמה וסגירתו בימי מנשה. החורבן אומנם לא בא בימיו אבל בימיו נגזרה הגזירה ונסגר המעגל.

"הכל קובלנא הוא, כלומר: הקב"ה אומר כך אמרתי אל דוד ואל שלמה בבית הזה אשים שמי שם לעולם וגם הבטחתים לא אוסיף להסיר רגל ישראל מעל האדמה רק אם ישמעו וגו' ועתה ויתע מנשה וגו' נמצא שעל ידו נסתלקה שכנה וגם אנו עדיין בגלות על ידו"⁷⁵

תשובתו של מנשה

"וכהצר לו חלה את פני ה' אלקיו ויכנע מאוד מלפני אלקי אבותיו ויתפלל אליו ויעתר לו וישמע תחינתו וישיבהו ירושלים למלכותו וידע מנשה כי ה' הוא האלוקים"⁷⁶.

את שלבי תשובתו של מנשה ניתן לתאר על פי הפעלים המופיעים בכתוב: וכהצר - חלה - ויכנע - ויתפלל - וידע.

וכהצר - המניע לתשובה הוא קושי צרת השבי.

חלה - ריצה פייס. מלשון 'ויחל משה את פני ה' אלקיו'. ועיקר ענינו של חילוי הפנים הוא להמתיק ולהנעים פנים, כלומר: המתיק והנעים את הפנים הכועסות של הקב"ה על ידי פילה⁷⁷.

ויכנע - קבלת עולו של הקב"ה.

ויתפלל - בקשת הרחמים.

וידע - רק לאחר התמלאות בקשתו השתכנע והבין מנשה כי אכן ה' הוא האלוקים.

73. מלכים ב כא, ז-ח.

74. מלכים ב כא, יג-יד.

75. פירוש המיוחס לרש"י דברי הימים ב לג, ח.

76. דברי הימים ב לג, יב-יג.

77. דעת מקרא שם.

מפסוק זה, הבא לספר בשבחו, למדנו גנותו, שאף תשובתו לא הייתה שלמה אלא מתוך ספק אם ה' יוכל להושיעו. רק לאחר שנושע הבין למפרע את שאמור היה להבין בראשית תשובתו. נמצא שתשובה זו הייתה מעין מבחן לרבונו של עולם. כניעתו לפני ה' וקבלת עולו היו על תנאי. מכל מקום לשבחו יאמר שאחר שנתקבלה תשובתו הוא לא חזר למרדו.

כבר חכמנו בירושלמי עמדו על הבעייתיות בתשובתו של מנשה, וזה לשונם:

"מולא (רוד) של נחושת עשו לו ונתנו אותו בתוכו והיו מסיקים תחתיו. כיון שראה שצרתו צרה לא הניח עבודה זרה בעולם שלא הזכירה. כיון שלא הועיל לו כלום אמר: זכור אני שהיה אבי מקריא אותי את הפסוק הזה בבית הכנסת 'בצר לך ומצאוך כל הדברים האלה' וגו'⁷⁶ הרי אני קורא אותך, אם עונה אותי מוטב, ואם לאו הא כל אפייא (כל הפנים) שווין. והיו מלאכי השרת מסתמים את החלונות שלא תעלה תפילתו של מנשה לפני הקב"ה. והיו מלאכי השרת אומרים לפני הקב"ה: רבונו של עולם, אדם שעבד עבודה זרה והעמיד צלם בהיכל אתה מקבלו בתשובה? אמר להן: אם אין אני מקבלו בתשובה הרי אני נועל את הדלת בפני כל בעלי תשובה. מה עשה לו הקב"ה? חתר לו חתירה מתחת כיסא הכבוד שלו ושמע תחינתו"⁷⁷.

אגדה זו מדגישה את הצרה כמניע לתשובה ואת התשובה כמבחן לאלוקותו של אלוהי ישראל. סתימת החלונות ביד מלאכי השרת מבליטה את הקושי שבקבלת תשובת מנשה. הקושיא שבפי המלאכים, ובפי הקורא בתנ"ך כפולה:

א. כיצד יכולה להתקבל תשובה כזו, שיותר משיש בה קבלת עול מלכות שמים יש בה התגרות כלפי שמיא: 'אם עונה אותי מוטב ואם לאו כל הפנים שווין'?

ב. כיצד יש בכח תשובה שכזו לכפר על חטאים רבים וחמורים כל כך?

יתכן ושאלות אלה מעמידות אותנו בפני המסר הגדול והנפלא ביותר מכל סיפורי מנשה: כחה של תשובה. צא וראה עד היכן מגיע כחה של תשובה, שאפילו מי שעבר על כל התורה כולה ושפך דמים והעמיד צלם בהיכל ושב מתוך צרה ועל דרך ספק ותנאי והתגרות כלפי מעלה - ואף על פי כן תשובתו רצויה לפני המקום⁷⁸.

אומנם באגדה שהובאה לעיל ניתן טעם אחר לקבלת התשובה על ידי הקב"ה: "אמר להם: אם אין אני מקבלו בתשובה הרי אני נועל את הדלת בפני כל בעלי תשובה. מה עשה הקב"ה חתר לו מחתרת מתחת כיסא הכבוד שלו ושמע תחינתו". הצורך בחתירת המיוחדת מתחת לכיסא הכבוד מלמדת כי אכן תשובתו של מנשה לא הייתה יכולה להתקבל בדרכים הרגילות, בהם מתקבלת תשובת החוטאים, ועל פי מידת הדין לא הייתה ראויה תשובת מנשה להתקבל, אלא שטעם אחר היה כאן: שלא לנעול דעת בפני בעלי תשובה. ספק אם עוד היה דור שכל כך

78. דברים ל, ד.

79. ירושלמי סנהדרין י, ב. והובא בדעת מקרא, דברי הימים ב, לג הערה 33.

80. עוד בעניין התקבלות תשובת מנשה עיין: דעת מקרא דברי הימים ב, לג הערה 34. ועיין עוד לקמן.

היה זקוק לתשובה כמו דורו של מנשה - דור שבימיו נגזרה גזירת גלות על יהודה. בקבלת תשובתו של מנשה ובהחזרתו למלכותו בירושלים, עובדה שודאי פרסמה את דבר התשובה, יש קריאה אלוקית לאנשי דורו של מנשה: עדיין לא נעולה הדלת. מעין מה שקוראים אנו בסופו של יום הכיפורים: "פתח לנו שער בעת נעילת שער"⁸¹. גם בשעה שנחתמת הגזירה יש אפשרות לשוב בתשובה.

יחסו ערכי זה לתשובתו של מנשה בא לידי ביטוי בגמרא:

"נאמר: ונתתם לזעוה לכל ממלכות הארץ בגלל מנשה בן חזקיהו. מר סבר בגלל מנשה שעשה תשובה ואינהו לא עבוד (וישראל לא עשו תשובה) ומר סבר בגלל מנשה דלא עבד תשובה"⁸².

מצד אחד תשובתו של מנשה נחשבת כ"לא עשה תשובה" מפני שתשובתו לא הייתה ראויה להתקבל, ומצד שני הייתה בה קריאה לישראל לשוב, ומפני שלא שמעו את הקריאה האלוקית נענשו. דומה כי ענין זה כבר רמזו בשיחתם של חזקיהו וישעיהו לפני לידת מנשה (הובאה לעיל בפרק ד):

"בימים ההם חלה חזקיהו למות ויבא אליו ישעיהו בן אמוץ הנביא ויאמר אליו: כה אמר ה' (צבאות) צו לביתך כי מת אתה ולא תחיה וגו'. מאי כי מת אתה ולא תחיה - מת אתה - בעולם הזה, ולא תחיה - לעולם הבא. אמר ליה: מאי כולי האי? אמר ליה: משום דלא עסקת בפריה ורביה. אמר ליה: משום דחזאי לי ברוח הקדש דנפקי מינאי בנין דלא מעלו. אמר ליה: בהדי כבשי דרחמנא למה לך? מאי דמפקדת איבעי לך למעבד, ומה דניחא קמיה קודשא בריך הוא - לעביד. אמר ליה: השתא הב לי ברתך, אפשר דגרמא זכותא דידי ודידך ונפקי מנאי בנין דמעלו. אמר ליה: כבר נגזרה עליך גזירה. אמר ליה: בן אמוץ, כלה נבואתך וצא! כך מקובלני מבית אבי אבא - אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים"⁸³.

טענת ישעיהו כי "בהדי כבשי דרחמנא למה לך" רומזת שאין לך להתעסק בחשבונות של מעלה. יתכן ועל פי הסדר והחשבון הרגילים לא יהיו בנין ראויים שתתקבל תשובתם, אך ב"כבשי דרחמנא" יש גם חשבונות אחרים שאין האדם יודעם ולפיהם אפילו תשובתו של מנשה תתקבל. ותשובת חזקיהו כי "אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים" רומזת כי אפילו דור שחרב חדה מונחת לו על צוארו, וכבר נגזרה עליו גזירת הגלות אל ימנע עצמו מן הרחמים. אלא שאוזניו של אותו הדור לא שמעו ורחמים לא בקשו.

למרות התשובה שעשה מנשה לא נתבטלה גזירת הגלות והחורבן שנגזרה בימיו, שכן העם לא שב בעקבות מלכו. החסאים המוסריים והעבודה זרה דבקו בו ונעמו לו והעם סרב לעזובם.

81. תפילות יום הכיפורים, תפילת נעילה לפי נוסח אשכנז.

82. סנהדרין דף קב, ב-קג, א.

83. ברכות י, א.

כמו כן מנשה אומנם שב מחטא העבודה זרה אך מסתבר שלא שב מחטאים אחרים כשפיכת דם נקי. ו"על כל פנים לא מצאנו שעשה את ירושלים 'לעיר הצדק קריה נאמנה' ולא עשה לכל עמו צדקה ומשפט כנדרש ממלך ישראל"⁸⁴.

ולסיום נעיר כי למרות שמנשה שב בתשובה ונתקבלה תשובתו עדיין עוון הרבים תלוי בו והכתוב תולה את החורבן והגלות במנשה עצמו, ללמדך עד כמה קשה תשובתו של המחטיא את הרבים, שאפילו שעשה תשובה עדיין חטא הרבים תלוי בו עד ששיב את הרבים שהחטיא.

סיכום

לא קל לסכם את מה שהעלנו בעבודתנו. המקרא עצמו אינו נדיב במתן פרטים על המלך ועל דרכי מלכותו, ובעיקר אין במקרא אחידות לגבי הנושא הזה. ספר מלכים מציג תמונה מסוימת ואלו ספר דברי הימים מציג תמונה שונה בכמה פרטים יסודיים. ספר ספר ומגמתו הבסיסית. חז"ל ופרשנינו לדורותיהם נשאו ונתנו בסוגיה זו וגם המחקר ההיסטורי - מודרני הציג את השערותיו. מכל זה יוצא שמנשה היה דמות טרגית. הוא טולטל על ידי גורמים פסיכולוגיים, היסטוריים, תרבותיים ודתיים וברוב המקרים הוא נכנע וגרר אחריו חלקים רבים מן העם. תקופתו שמורה בזיכרון הלאומי כאחת התקופות הקשות של בית ראשון. התורה נשתכחה, העבודה זרה כבשה את הכל ועם ישראל היה על סף איבוד יחודו הרוחני. אחרי מות מנשה מלך בנו אמון והיה צפוי שתהליך ההתבוללות של ישראל בתרבות הגויים יגיע לשיאו, אך מלכות אמון הייתה קצרה. אחריו מלך יאשיהו, שיחד עם יועציו השקיעו מאמצים אדירים לשמירת הזהות היהודית.

84. דעת מקרא, דברי הימים ב לג, לסיכום דברי מנשה. ועיין עוד: אברבנל, מלכים ב כ, השאלה החמישית, ותשובתו עליה שם בפרק כג. תורף דבריו: הכתוב תלה את הגלות בחטאיו למרות שעשה תשובה בשלוש סיבות: א. מנשה חזר בתשובה מעבודה זרה אך לא משאר החטאים. ב. תשובתו של מנשה לא הייתה תשובה שלמה. ג. המלך שב אך לא העם. ושם בתוך דבריו הוא מבאר מדוע לא מסופר סיפור השבי והתשובה בספר מלכים: "ואחשוב שירמיהו הנביא אשר כתב את הספר הזה (מלכים) לא ראה לכתוב כאן תשובת מנשה לזאת הסיבה, רוצה להיות בהייתה בלתי שלמה ושלא כראוי, וכתבה עזרא בדברי הימים לפי שלא היה נביא ולא עמד בסוד ה' כירמיהו שכתב ספר מלכים, שעזב וזכרון תשובתו לפי שלא הייתה תשובתו שלמה". עוד על ההבדלים בין ספר מלכים לספר דברי הימים עיין: הקדמת אברבנל לספרי נביאים ראשונים והקדמתו לספר מלכים. ובהקדמת דעת מקרא לספרים הנ"ל. ואין זה מעניין חיבור זה ולכן לא הארכנו בו.